

Goudana

5. Een drie eeuwen oude walvis

Paul H.A.M. Abels

Als iemand de vraag krijgt of hij al een walvis in zijn bezit heeft, zal overal in Nederland getwijfeld worden aan de geestelijke vermogens van de vragensteller, behalve in Gouda. Iedere historisch geïnteresseerde Gouwenaar weet immers dat de naam Walvis onlosmakelijk verbonden is met de oudste geschiedschrijving van de stad. Menigeen koestert ook een stille wens ooit nog eens de trotse eigenaar te worden van dit vroeg achttiende- eeuwse boekwerk Gouda mag sinds 2002 dan wel de beschikking hebben over een prachtige nieuwe en moderne stadsgeschiedenis, het bijna driehonderd jaar oude meesterwerk van pastoor Ignatius Walvis heeft nog steeds een grote aantrekkingskracht op elke liefhebber van de Goudse historie. Dat is in de eerste plaats de verdienste van de auteur zelf, maar ook van de uitgevers, de stadsdrukkers Johannes en Andries Endenburg uit Gouda en de drukker-boekverkoper Christiaan Vermeij uit Leiden. Zij hebben van de *Beschryving der stad Gouda*, die in 1713 verscheen, een aantrekkelijke uitgave gemaakt met een ruime opmaak, een heldere leesletter en - zoals ze zelf trots op het titelblad vermelden 'met scoone kopere platen verciert'. Overigens zijn er ook exemplaren bekend met 1714 in Romeinse cijfers op de titelpagina. Goudana is dit keer geheel gewijd aan deze eerste stadsgeschiedschrijving van Gouda en de verschillen die zijn aan te treffen in de diverse Walvissen die zijn overgeleverd.

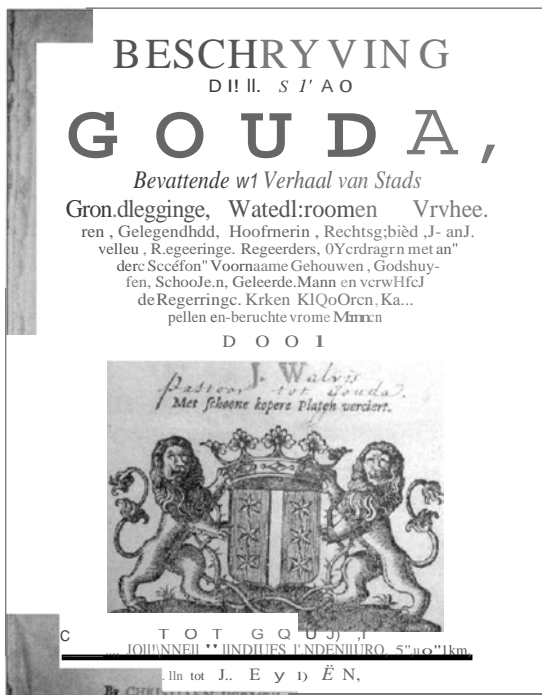
Voorgeschiedenis

Met het beschrijven van zijn geschiedenis en bijzondere monumenten was Gouda - zoals met zoveel zaken - rijkelijk laat. De meeste grote Hollandse steden zagen in een veel eerder stadium het nut en de noodzaak van een dergelijke 'stadspromotie' en dikwijls was het ook een lid van de stedelijke elite die de taak op zich nam om de ganzenveer in de inkt te dopen ten gunste van de goede naam en faam van de eigen stad. In Haarlem deed de gereformeerde predikant Samuel Ampzing dit bij voorbeeld in 1628, in Leiden ging burgemeester Jan Orlers hem in 1614 al voor en Delft kreeg in 1667 een stadsgeschiedenis dankzij de regent Dirck van Bleijswijck. De Goudse stadsgeschiedenis kwam niet alleen laat, maar dankt haar ontstaan ook nog eens aan iemand die geen deel uitmaakte van de stedelijke elite. Sterker nog, de geschiedschrijver was een katholieke pastoor, iemand dus die behoorde tot een achtergestelde en bij tijden onderdrukte minderheid. De achterstelling en onderdrukking van katholieken kwamen onder meer naar voren in een verbod op openbare geloofsuitoefening, verplichte betaling om gevrijwaard te blijven van justitie-ingrijpen bij besloten godsdienstuitoefening en een verbod om publieke functies te bekleden. Uitgerekend iemand die op een dergelijke wijze door het stadsbestuur belemmerd werd in zijn maatschappelijk functioneren zou de stad uiteindelijk haar geschiedenis schenken.

Eigenlijk was het helemaal niet de bedoeling van Walvis om een stadsgeschiedenis te schrijven. Als pastoor van de statie Johannes de Doper aan de Hoge Gouwe (tegenwoordig een oud-katholieke kerk met dezelfde naam) raakte hij volop verwickeld in een ernstig geschil, dat de Hollandse katholieken LOT op het bot verdeelde en onder meer te maken had met de vraag wie de oudste rechten had om zielzorg te mogen verlenen. De meningsverschillen hierover tussen wereldlijke pastoors en missiepaters - jezuïeten en minderbroeders (franciscanen) - laaiden ook in Gouda hoog op. Pastoor Walvis probeerde daarbij met historische documenten aan te tonen dat hij en andere wereldheren

vanaf de reformatie ononderbroken de zielzorg in de stad hadden verleend en daarom meer en oudere rechten hadden dan de missiepaters. Zijn bevindingen schreef hij op in zijn hoofdwerk *Goudsche en andere daartoe dienende katolieke kerk-zaaken*.¹

Bij de zoektocht naar zijn kerkelijk gelijk in oude documenten kwam de pastoor ook tal van andere historische wederwaardigheden over Gouda tegen, waarvan hij u i t interesse eveneens aanteken ing maakte. Toen hij al deze notities had gerangschikt bleek hem, dat hieruit alleszins 'een redelijk Boekstuk' te maken zou zijn voor historisch geïnteresseerden, te meer daar er tot dan toe wel velen 'een ontwerp van Stads-beschrijvinge, maer niemand eene volslagene te boek gebragt had'. Na lange aarzeling en menige aansporing besloot Walvis het manuscript uiteindelijk niet voor zichzelf te houden, maar ter vermenigvuldiging aan een boekdrukker af te geven. Het boek verscheen in oktober 1713, enkele maanden voor hel overlijden van de pastoor op 6 mei 1714.

Ophef over het boek en de gevolgen

De volledige ti tel van deze eerste volledige stadsgeschiedenis van Gouda luid t : *Beschryving der stad Gouda, bevattende een Verhaal van Stads Grondlegginge, Waterstroomen, Vryheeren, Gelegendheid, Hoofmeringe, Rechtsgebied, Handvesten, Regeeringe, Regeerders, Overdragten met andere Steden, Voornaame Gebouwen, Godshuysen, Schooien, Geleerde Mannen, verwis-selde Regeeringe, Kerken, Kloosteren, Kapellen en beruchte vrome M annen*. Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel telt 22 ongenummerde en 376 genummerde pagina's. Het tweede deel, *Bevattende een Verhaal van Stads Kerken, Kloosteren, Kapellen, en Beruchte Vrome Mannen*, telt 200 pagina's en een register van vier ongenummerde pagina's. De naam van de auteur wordt niet op de titelpagina vermeld, alleen de initialen J.W Deze keuze had moge- lijk te maken met de vrees van de uitgevers voor negatieve reacties vanuit (gereformeerde) kerk en overheid, omdat het boek van de hand was van een katholieke pastoor. Veel

vroeg bezitters hebben overigens gemeend naam en soms ook het beroep van de auteur met de eigen hand op de titelpagina toe te voegen (zie illustratie). In het boek zelf wordt de naam van de auteur trouwens niet verhuld, wel zijn professie. In het voorwerk zijn twee lofdichten opgenomen 'op den Heere Ignatius Walvis, Groot kenner der Outheden, en Liefhebber van kunsten en wetenschappen'. Door het Goudse stadswapen groot op de ti telpagina af te druk ken en het boek op te dragen aan baljuw, burgemeesters, schepenen, raden en de secretarissen van Gouda geven de uitgevers de indruk dat het zou gaan om een officiële stadsgeschiedschrijving. In zijn opdracht steekt uitgever Johannes Endenburg in het bijzonder de loftrompet over de machtigste man in de Goudse politiek van die dagen, burgemeester en pensionaris Bruno van der Dussen. Hij eindigt met een dringend verzoek aan de stadsbestuurders het werk met een welwil- lend oog te bezien en het boek, de schrijver en de drukker in bescherming te nemen. Uit de titelpagina en het voorwerk valt a f te leiden dat Walvis en zijn uitgevers proble- men voorzagen en getracht hebben problemen te vermijden. Dat blijkt evenzeer ui t het binnenwerk. De auteur lijkt ook door zijn onderwerpskeuze rekening te hebben gehou-

den met eventuele tegenstand van met name gereformeerde zijde. Zo besteedt hij uitgebreid aandacht aan de felle orthodox-calvinistische (contra-remonst-rantse) predikant Jacobus Trigland, terwijl toonaangevende personen uit het vrijzinnig-gereformeerde kamp, zoals Herman Herbers, ongenoemd blijven. Van een in gereformeerde kring omstreden persoon als Dirck Volckertsz. Coornhert is alleen het grafchrift opgenomen. Vooraanstaande katholieke geestelijken van na de reformatie komen evenmin aan bod. Dat hier sprake was van een bewuste keuze mag afgeleid worden uit het gegeven dat Walvis aan hen in zijn andere geschriften wel volop aandacht besteedt en dus zeer wel op de hoogte was van hun betekenissen voor de stad.

Alle voorzichtigheid van Walvis en vader en zoon Endenburg ten spijt, veroorzaakte de verschijning van de stadsgeschiedenis toch de nodige deining in de stad. De drukinkt was nog maar nauwelijks opgedroogd of de gereformeerde kerkenraad kwam in spoedzitting bijeen. De vergadering zocht op mogelijkheden iets te ondernemen tegen 'dat vliegende paapse boek van den paap Walvis, zijnde een beschrijving van de stad Gouda'. De predikanten en ouderlingen namen een maand de tijd om het werk grondig door te vlooien en troffen er tal van 'vuijle expressiën' in aan, die schadelijk zouden zijn voor de gereformeerde kerk. Het is jammer dat de kerkenraadsacta geen nadere aanduiding geven welke passages het betrof. Gelet op de onderwerpskeuze van Walvis en de 'neutraliteit' die hij geprobeerd heeft te betrachten, lijkt het erop dat de kerkenraad met deze beschuldigingen toch vooral uitdrukking heeft willen geven aan zijn frustratie over het feit dat uitgerekend een pastoor zich als stadsgeschiedschrijver had ontpopt.

Een delegatie van de kerkenraad spoedde zich naar het stadhuis om het stadsbestuur duidelijk te maken dat dergelijke 'paapze stoutigheden' in een land met gereformeerde overheden verboden moesten worden. Volgens de gereformeerde mannenbroeders kon het niet de bedoeling zijn dat personen, die een zo grote vrijheid van consciëntie in de stad genoten, deze vrijheid misbruikten om dergelijke boeken uit te geven. Terug in de consistoriekamer meldde een gerustgestelde delegatie dat het stadsbestuur een resolutie had aangenomen op grond waarvan het boek 'sonder enige autoriteit gesteld is'. Een dergelijke resolutie, waarin het Goudse stadsbestuur blijkbaar het boek zijn officiële goedkeuring onthield, is echter in de archieven niet aan te treffen, zomin als een opdracht om de oplage uit de handel te nemen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat met name Bruno van der Dussen - die de katholieken in de stad al eerder gunstig gezind was geweest, min of meer bevriend lijkt te zijn geweest met Walvis² en daarom niet voor niets door de uitgever in de opdracht van het boek werd geroemd - hier een stokje voor heeft gestoken.³

Schandaal

Meer last kreeg de uitgever van een particuliere partij, die zich door het boek in goede naam en faam aangetast voelde. Het betrof nabestaanden van de in 1691 overleden Jan van Dam, over wie Walvis had geschreven dat deze als secretaris van de Weeskamer veel weduwen en wezen door bedrog geruïneerd had en die een grote som geld uit de Weeskamer ontvreemd zou hebben. Deze uitvoerige beschuldiging in een voor het overige sobere naamlijst van Goudse regenten doet vermoeden dat Walvis bijzondere redenen of wetenschap gehad moet hebben die hem aanleiding gaven tot deze 'afrekening'. Hoe het ook zij, de nabestaanden van Van Dam wisten - mogelijk onder dreiging van een proces - gedaan te krijgen dat de uitgever de gewraakte pagina 123 van deel 1, uit de bij hem nog in voorraad zijnde oplage verwijderde en verving door een andere pagina, waarop de belastende informatie was verdwenen.

Vergelijking van de oude en de nieuwe pagina 123 maakt duidelijk dat de nieuwe pagina - die door fors tekstverlies bij de naam Van Dam geheel opnieuw moest worden opgemaakt - ook nog een andere, niet eerder opgemerkte, inhoudelijke wijziging onder-

D E R G O U D E . I . D E F . L .

123

1690 <i>Objt</i> Mr. Cronimus v. ut- verningh. <i>Gef:tit()</i> cert Pie ter v an ienn- r ea van vryen es. 1691 <i>Objt</i> Jan van Dam , na dit hy (als Secretaris van de vVeeskamer) veel vVeduwcn , en vVcc- zen door bedrog gcru- neert hadt , en een groot quanciteit geld , de vVees- kamer had outtloten , is len lofc Augufins 169c gtlorven . D'Heer bckclld fl hoe danigen manier , vVII.Cr over onder de 13ur- gers veele fpeculation zijn gefallen , <i>Gefurrogeert</i> Mr. Reyer vander burgt	1700 <i>Objt</i> Mr. Meichior gerard van rietveld. Dr. P. u m cns. <i>G' cftnrgcrrt</i> Mr. Tfact Drolcnvanx , Dr. Gcrgius boudens . 1701 <i>Objt</i> Jacob vander d'ulol , Joris de bngc , Mr. Corneli; van groc- nendyck , Mr. Reyer vander burch. <i>Gefurrogeert</i> 1701. Mr. Bruno vaader duffen , Mr. Dirck de lange , J. fr. Herman fyen , Mr. Jacob de nyc. <i>1701. Objt</i> Mr. Herman fyen , Mr. Jacob de vrye , 1711 immerfeel ,	<i>Gef:rra/1.ecrt r707</i> Mr. Gerr id v an brand- wyk , <i>U,er van Ble- lcmgraef .</i> Mr. A nton ic moeringh . 1707 <i>Objt</i> Mr. Thecodorns van abbc- flcccgh. <i>Gefurr ogrent r 708</i> Mr. Damianu; van abbe- ficcch. 1708 <i>Objt</i> Adrfaen crabeth. <i>Gefurrogeert</i> 1709 Govert ciucq . 1709 <i>Objt</i> Mr. Willemkaekmes. Dirck hou tman. <i>Gefurrogeert-1 710</i> Mr. Daniel willem Jelle- , cnon , .. Adriaen vander does.
--	--	--

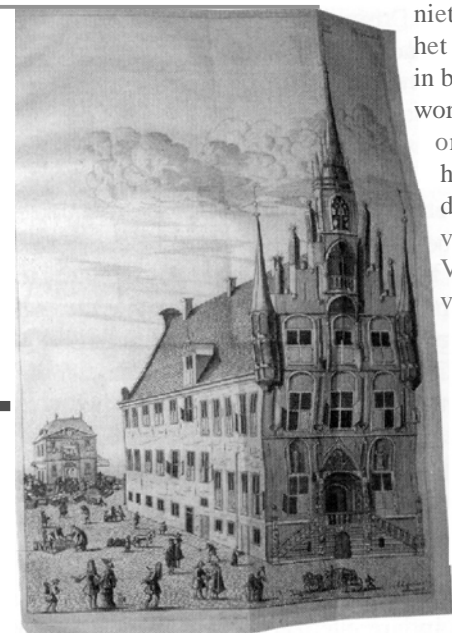
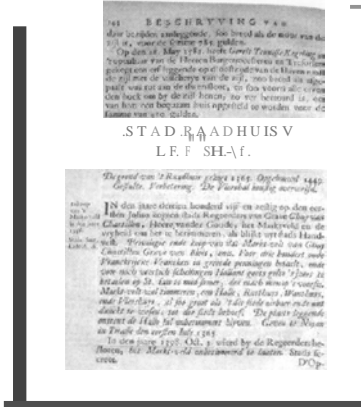
ging. Bij de in 1706 overleden mr. Iohan ten Ham stond oorspronkelijk dat hij op eigen verzoek als raad en vroedschap was teruggetreden ('heeft zig by requeste geexcuseert'). In de nieuwe versie wordt onomwonden gemeld dat hij was afgezet ('gedepor-teen'). Het lijkt erop dat in dit geval sprake is van hel omgekeerde als bij Van Dam. Waar Walvis oorspronkelijk getracht heeft de goede naam van

betrokkene geen schade te berokkenen door te kiezen voor een verhullende tekst , heeft een ander de paginawijziging aangegrepen om de waarheid recht te doen. Van Ham, zo blijkt uit andere bronnen, moest wegens een faillissement worden afgezet.⁴ In theorie zou ook de 'affaire-Ten Ham' de primaire aanleiding geweest kunnen zijn voor de ingreep, doch gelet op de ernst en de aard van de beschuldigingen aan het adres van Van Dam is het waarschijnlijker dat hierin toch de voornaamste aanleiding gezocht moet worden en dat de andere aanpassing 'nebenbei' geschiedde.

Verschillende uitgaven

Omdat de aanpassing van pagina 123 in de Beschryving der stad Gouda pas na enige tijd heeft plaatsgevonden, zijn er boeken mét en boeken zonder deze pagina in omloop.

De totale oplage van het boek is niet bekend, maar gelet op het aantal exemplaren dat in bibliotheken bewaard wordt of via de handel in omloop is, moeten er vele honderden, zo niet meer dan duizend exemplaren van gedrukt zijn geweest. Veruit het grootste deel van de bekende exemplaren bevat de gecorrigeerde pagina 123. Exemplaren met de oorspronkelijke pagina zijn zeer zeldzaam, waaruit valt af te leiden dat de ingreep al v rij snel na verschijning van de eerste exemplaren moet zijn gepleegd.

Bij het oorspronkelijke boek zijn in Lotaal vier uitvouwbare platen geleverd, die op vaste plekken tussen de tekst ingebonden moesten worden. Naast een plattegrond met stadswapen, direct na het voorwerk, zijn dit platen van het kasteel, het stadshuis met het waaggebouw op de achtergrond en de Sint-Janskerk. De exacte plek waar de platen ingebonden moesten worden werd op de platen zelf aangegeven. Deze aanwijzing was bedoeld voor de boekbinder. De koper van een boek kocht destijds de bedrukte bladen en moest ze daarna vaak zelf bij de binder laten inbinden. Het gevolg hiervan is dat oude drukken er dikwijls heel verschillend uitzien. Veel kopers kozen voor een goede oplossing in de vorm van een hardkanonnen omslag. Voor de stevigheid kozen sommigen daarbij wel voor een lederen of perkamenten rug. Vaak werd daarop met de hand de titel, de naam van de auteur en/of het jaar van uitgave geschreven. Meer kapitaalkrachtige kopers lieten het hele boek in leer of perkament inbinden en voorzagen de rug met een tekstplaatje of lieten de titel in gouden letters op de rug afdrukken. De gang naar de binder bood ook nog de mogelijkheid om extra platen te laten meebinden of een relevant ander drukwerk. Zo is een Goudse antiquaar in het bezit van een bijzondere Walvis met een perkamenten band, waarbij niet vier maar zeven platen zijn gebonden en een Goudse drukwerkje uit 1747.

De oplage van de Walvis van 1713 was blijkbaar groot genoeg om in de behoefte van de Gouwenaren te voorzien. Het kwam eeuwenlang niet tot een herdruk. Pas in 1972, toen de stad haar 700-jarig bestaan vierde, verscheen een tweedelige fotografische herdruk die werd gebonden in linnen en rood kunstleer en uitgegeven is in een kartonnen cassette. Deze editie bevat ook de fameuze pagina 123, maar voor het overige heeft de uitgever zich weinig moeite getroost om de bruikbaarheid van het boek voor de moderne lezer te vergroten. De uitgave is niet voorzien van een inleiding en bevat evenmin een register.

Marktwaarde

Hoewel het boek van Walvis zeker niet zeldzaam is, zorgt de grote belangstelling voor oude stadsgeschiedenissen als deze (ook buiten Gouda), voor een behoorlijk prijsniveau. De prijs kan variëren van 400 tot 1600 euro. Zoals bij alle oude drukken zijn ook in dit geval met name bijzondere kenmerken bepalend voor het prijsniveau. De belangrijkste 'prijsoptimiserende' factor vormt de al vaker genoemde pagina 123: de aanwezigheid van de oorspronkelijke pagina betekent soms dat enkele honderden euro's extra betaald moeten worden. Ook de kwaliteit van de boekband is belangrijk voor de prijsbepaling. Een fraaie originele perkamenten of lederen band zorgt ervoor dat een dergelijk boek een hogere prijs opbrengt dan een boek met een kartonnen kaft. Soms duiken ook onvolledige exemplaren op de veiling op, waarbij het plaatwerk of enkele pagina's van de tekst ontbreken. Dergelijke gebreken zorgen doorgaans voor een forse waarde daling. Vreemd genoeg lijkt het momenteel eenvoudiger om een achttiende-eeuwse versie van de Walvis op de kop te tikken dan een fotomechanische herdruk uit 1972. Exemplaren van deze herdruk worden zelden te koop aangeboden, waardoor hun prijs inmiddels aanmerkelijk is opgelopen. Deze zeldzaamheid is ook weer niet zo opmerkelijk, aangezien de lijst van intekenaren nauwelijks 120 namen telt en het boek in de losse verkoop evenmin een kaskraker was. Misschien was de oorspronkelijke prijs daaraan debet. Nog midden jaren tachtig kon het werk in de Goudse boekhandel nieuw gekocht worden voor het destijds forse bedrag f.150,-.

Naschrift

Naar aanleiding van de vorige aflevering van *Goudana* over de Goudse Glazengidsjes ontving ik enkele waardevolle aanvullingen van de heer Ad den Edel van het enige seri-

euze antiquariaat in deze stad, het Gouds Antiquariaat aan de Lange Groenendaal. Den Edel meldt dat de uitgave van 1764 is gedrukt door Johannes van der Klos en dat dezelfde drukker verantwoordelijk is geweest voor de uitgave uit 1779, die in mijn lijst ontbreekt. Bovendien signaleert hij dat hij portretjes van de gebroeders Crabeth, waarvan Johannes Endenburg rond 1702 afdrukken had laten snijden, heeft aangetroffen in gidsjes van 1716 en 1755 en in een ongedateerd exemplaar uit de drukkerij van Johannes en Andries Endenburg. Het betreft niet dezelfde portretjes als die zijn opgenomen in het boekje van Kramm, maar kopergravures van de hand van de Goudse etser Hendrick Bary. De afbeeldingen zijn waarschijnlijk vervaardigd naar schilderijen die Cornelis Ketel omstreeks 1570 zou hebben gemaakt. Endenburg voegde daaraan gedichten toe die Joost van den Vondel in 1661 had gemaakt.

Noten

- Hel hoofdwerk van Walvis verscheen nimmer in druk. Op dit moment wordt in opdracht van Historische Vereniging 'de Goude' gewerkt aan een geannoteerde tekstuitgave van dit omvangrijke geschrift, dat van groot belang is voor de Goudse (kerk)geschiedenis.
- 2 De bijzondere persoonlijke verhouding tussen Walvis en Van der Dussen komt sterk naar voren in Walvis' *Goudsche en andere daartoe dienende katolieke kerk-zaaken*.
  - 3 P.H.A.M. Abels. Ignatius Walvis, in: J.W.E. Klein en N.D.B. Habermehl. *Gouda in druk. Bibliografie van Gouda tot 1995* (Delft 1999) 13-19.
  - 4 J.J. de Jong. *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad.. Gouda 1700-1780* ('s-Gravenhage 1985) 288.